

Uzrunas locījumi gramatikā un valodas praksē

Forms of address and case in grammar and language use

Andra Kalnača

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050, Latvija
E-pasts: *andra.kalnaca@lu.lv*

Latviešu valodā vērojama liela uzrunas formu dažādība – gan vīriešu un sieviešu personvārdiem, gan dažādiem uz cilvēku attiecināmiem vārdiem (piem., *tēvs, brālis, māte, māsa*), kā arī to deminutīviem šai funkcijā tiek lietots vokatīvs, nominatīvs un pat akuzatīvs. Lai gan latviešu gramatikās šī daudzveidība vismaz daļēji tiek atspoguļota, tomēr līdz šim pietrūcis plašāka uzrunas formu lietojuma izvērtējuma normatīvā aspektā. Valodas lietotājiem tas ir ļoti svarīgi, jo ikdienā ikviens sastopas ar sava vārda, uzvārda, radniecības apzīmējuma, profesijas vai amata, kā arī sociālā statusa nosaukuma uzrunu ne tikai runātos, bet arī rakstītos tekstos. Nereti vīriešu personvārdiem vokatīva vietā tiek lietots nominatīvs, savukārt sieviešu personvārdiem vokatīvs iederīgāka nominatīva vietā. Raksts veltīts šo jautājumu analīzei, pārskatot uzrunas formu aprakstu latviešu gramatikās, kā arī esošo un vēlamu lietojumu valodas praksē. Uzrunas formu apskats balstīts uz personvārdu un cilvēku nosaukumu analīzi, jo tieši šie lietvārdi ir galvenie saziņas procesā, ar tiem cilvēki uzrunā viens otru.

Atslēgvārdi: uzruna; vokatīvs; nominatīvs; akuzatīvs, dzīvums; deminutīvs; valodas normēšana.

Raksta iecere saistīta ar latviešu valodas uzrunas formu lietojuma izpēti. Raksta autore šo formu aprakstam pievērsusies jau iepriekš pētījumā „Uzruna, vokatīvs, nominatīvs un akuzatīvs” (Kalnača 2017), kur plašāk tika aplūkota vokatīva un citu uzrunas funkcijā lietotu formu distribūcija, nepieskaroties normatīvajam aspektam. Pētījums „Uzrunas locījumi gramatikā un valodas praksē” veidots kā turpinājums, akcentējot tieši personvārdu lietojumu uzrunā.

Uzrunas galvenais gramatiskais izteicējs ir lietvārda vokatīva locījums (Skujīņa 2007, 457). Vokatīva funkcija valodā ir vienkārša un skaidra – nosaukt uzrunāto personu, t. i., konkrētu cilvēku un pievērst viņa uzmanību (Daniel, Spencer 2009, 626):

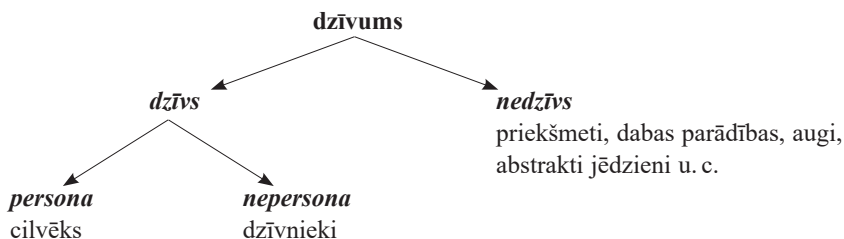
- (1) a. *Augsti godātais prezident!*¹ (LVK2018)
- b. *Jāni, kurš tavu runu rakstīja?* (LVK2018)
- c. *Lauriņ, mēs tūlīt būsīm mājās!* (www.satori.lv)

¹ Visos piemēros saglabāts teksta autoru oriģinālrakstījums.

Vokatīvs tiek lietots, arī uzrunājot dzīvniekus (parasti mājdzīvniekus), kā arī priekšmetus, abstraktus jēdzienus, kādu iztēlotu parādību u. tml. (Smiltnece 2013, 356):

- (2) a. *Nāc, **mincīt**, azotē! Kāpēc kaķim tā patīk gulēt pie saimnieka?*
(Latvijas Avīze)
- b. *Mīļo **dienasgrāmat!** Šorīt viss iznāca pavisam citādi.*
(www.twitter.com)
- c. *Dārgais **skeleton**, es jūtu, ka šis ir īstais brīdis [beigt sporta karjeru]!*
(www.tvnet.lv)
- d. *Sit, **enģel**, kokles, lai iet svētā sieva dancot.* (LVK2018)

Tomēr valodā vokatīvs primāri ir locījums, kas tiek izmantots cilvēka uzrunāšanai un uzmanības pievēršanai – gan saucot viņu vārdā, gan uzrunu izvēloties pēc radniecības, sociālā statusa u. c. pazīmēm, tāpēc vokatīvs iespējams tikai vienskaitlī (daudzskaitlī uzrunai tiek izmantots nominatīvs). Turklāt cilvēki saziņas procesā dialogā uzrunā viens otru, tāpēc te darbojas opozīcija *persona / nepersona* – cilvēka uzrunāšana pretstatā citu dzīvu būtņu uzrunai. Tā kā vokatīvā tiek uzrunāti arī daļa mājdzīvnieku un mājputnu, kam parasti ir savi vārdi (govis, zirgi, suņi, kaķi, arī vistas, gaiļi, zosis), retāk kādi savvaļas dzīvnieki, tad var uzskatīt, ka minētā opozīcija iekļaujas plašākā opozīcijā *dzīvs / nedzīvs* (sk. vokatīva definējumu Prauliņš 2012, 27; par personas opozīcijām plašāk sk. Freimane 2008, 115–121):

1. shēma. Dzīvums un personas opozīcijas

Nedzīvu objektu uzrunas gadījumi vienmēr uzskatāmi par personifikāciju, savukārt cilvēku uzruna iespējama tikai personas laukā (cilvēks var uzrunāt dzīvnieku, taču dzīvnieks cilvēku ne); dzīvnieku uzruna attiecināma uz nepersonas lauku. Vai par personifikāciju būtu atzīstama arī dzīvnieku uzrunāšana, ir diskutējams jautājums, kas daļēji ir ārpus valodniecības kompetences un ir citu pētījumu objekts, tāpēc rakstā netiek aplūkots.

Uzrunas lietojumu un aprakstu sarežģī tas, ka šai funkcijā valodā var tikt lietots arī nominatīvs vai kāds cits locījums (sk., piem., Blake 1997, 41–44; Daniel, Spenser 2009, 631–632; Baerman 2009, 219; Parrot 2010). Latviešu valodā blakus vokatīva formām uzrunā sastopams nominatīvs (3) vai, retāk, akuzatīvs (4), turklāt 2. deklinācijas lietvārdu vokatīva formām var būt arī morfoloģiski varianti (5) (piem., Paegle 2003, 39; Smiltnece 2013, 356; Kalnača 2014, 25–34):

- (3) a. ***Inga**, lūdzu, atraksti mums vēstuli!* (www.draugiem.lv)
- b. *Priecājies, **dvēsele!*** (LVK2018)

- (4) a. **Mammu! Mammu! Paskaties! Kas tas ir?** (H. Gulbis)
 b. Liene. *Sveikas, jautājums tām māmiņām, kurām meitiņas jau lielākas. Aptuveni kāds [kombinezona] izmērs ir uz 1 gadiņu? 80 izmērs būtu ok?* Agnese. **Lieņu**, nē, pērc lielāku ... (www.facebook.com)
- (5) a. **Čau, Kārlīti! Gribi, es pie tevis šovakar atbraukšu?** (LVK2018)
 b. Tu, **Kārlīt**, esi diezgan izklaidīgs. (LVK2018)

Sk. arī 1. tabulu, kur apkopotas visu sešu latviešu valodas deklināciju uzrunas formu galotnes vienskaitlī un daudzskaitlī:

SG	1.	2.	3.	4.	5.	6.
VOC	-∅	-i, -∅	-u	-∅	-∅	-
+NOM,	-s, -š			-a	-e	-s
ACC	-u			-u	-u	
PL	1., 2., 3.			4.	5.	6.
NOM	-i			-as	-es	-is

1. tabula. Uzrunas morfoloģiskās formas latviešu valodā (Kalnača 2017, 83)

Vienīgā deklinācija, kam nav savas vokatīva formas, latviešu valodā ir 6., kurā ietilpst galvenokārt sieviešu dzimtes lietvārdi ar vienskaitļa nominatīva galotni -s (piem., *zivs, pils, nakts*) (Smiltnece 2013, 366). Šai deklinācijā parasti ir sugas vārdi, no personvārdiem sastopami tikai daži uzvārdi, piem., *Klints, Dzelzs*. Ja nepieciešams 6. deklinācijas lietvārdus un arī personvārdus lietot uzrunā, tad tiek izmantota nominatīva forma:

- (6) a. *Ļoti cienījamā Ilze **Klints!***
 b. *Augsti godātais Jāni **Klints!***

Visām pārējām deklinācijām vienskaitlī ir īpašas vokatīva formas (sk. 1. tabulu), kam paralēli var tikt lietots arī nominatīvs un akuzatīvs. Savukārt daudzskaitlī vienīgā uzrunas forma visās deklinācijās ir nominatīvs.

Šie jautājumi latviešu gramatikās un gramatikas pētījumos tradicionāli nav bijis plašāk iztirzāts temats. Lietvārda deklināciju aprakstā parasti nav nošķirts arī vokatīvs kā galvenais uzrunas locījums un citi locījumi, kas noteiktā kontekstā var tikt lietoti uzrunas funkcijā, tāpat netiek norobežots personvārdu un citu lietvārdu uzrunas formu lietojums un tā saikne ar opozīciju *persona / nepersona* un *dzīvs / nedzīvs* (sk., piem., Ahero et al. 1959, 411, 414, 416–418, 421; Ceplīte, Ceplītis 1991, 23; Kalme, Smiltnece 2001, 102, 105, 106, 108, 110, 111; Nītiņa 2001, 15–19; Paegle 2003, 47–48; Smiltnece 2013, 358, 360, 362–366). Katras deklinācijas lietvārdu locījuma paradīgmas aprakstā visvairāk vietas veltīts vokatīvam, taču faktiski tas ir dažādu latviešu valodā iespējamu uzrunas formu, t. sk. vokatīva, uzskaitījums.

Tas radījis interesantu situāciju – latviešu valodas gramatikās vokatīvam atkarībā no deklinācijas uzrādītas dažādas formālas variācijas un paralēlisms ar nominatīvu vai akuzatīvu, gandrīz neko neminot par kādiem lietojuma

ierobežojumiem atkarībā no valodas paveida un saziņas situācijas, kā arī paša lietvārda semantikas. Tā, piem., jaunākajā latviešu valodas zinātniskajā aprakstā „Latviešu valodas gramatikā” 2. deklinācijas lietvārdu vokatīva formas un to lietojums sniegts šādi (Smiltnece 2013, 360):

„Vienskaitļa vokatīva formas otrās deklinācijas lietvārdiem ir dažādas. Lietvārdiem ar galotni *-is* vokatīvā ir galotne *-i*, resp., vokatīvs ir vienāds ar akuzatīvu: *lāci! gulbi! Valdi!* [...] Sastopamas arī bezgalotnes vokatīva formas, parasti deminutīviem ar izskaņu *-ītis*: *brālīt! puisīt! zaķīt!* [...] Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamas paralēlformas: *brāli! – brāl! tēti! – tēt! Pēter! – Pēteri!* [...]”

Līdzīgi skaidrotas 4. deklinācijas lietvārdu vokatīva formas:

„Vienskaitļa vokatīva formas ceturtās deklinācijas lietvārdiem ir dažādas. Vokatīvs sakrīt ar nominatīvu: *liepa! Anna! puika! Janka!* [...] Deminutīviem ar izskaņu *-iņa* un dažiem citiem vārdiem vokatīvā ir bezgalotnes forma: *meitiņ! māsiņ! Anniņ! Silvij!* [...] Dažiem lietvārdiem vokatīvā iespējamas paralēlformas – vokatīvs var sakrist ar nominatīvu vai arī var būt bezgalotnes forma: *sieva! // siev! māsa! // mās! meita! // meit!*”

Zīmīgi, ka gan citētajā 2. deklinācijas, gan 4. deklinācijas lietvārdu vokatīva formu aprakstā piemēri sākas nevis, kā varētu gaidīt, ar cilvēka vai kāda personvārda uzrunu, bet gan ar dzīvnieku un putnu (*lāci!, gulbi!*) vai koku (*liepa!*), tikai pēc tam seko personvārdu un citu ar cilvēku saistītu vārdu piemēri. Tomēr reālajā valodas lietojumā vissvarīgākā ir cilvēka, it īpaši viņa vārda vai uzvārda, nevis dzīvnieka vai kāda priekšmeta uzruna.

Tātad gramatikā iespējamās vokatīva un vokatīva funkcijā lietojamās formas ir fiksētas, taču trūkst norāžu normatīvā aspektā, kā arī personvārdu un uz cilvēku attiecināmu vārdu uzrunas formu izcēluma. Ja valodas lietotājs vēlas noskaidrot, kam dodama priekšroka konkrētā valodas paveidā vai kurš variants ir vispārlietojams un neitrāls, tad šādu atbildi parasti latviešu gramatikas nesniedz.

Gramatikas pētījumos dažkārt apšaubīts ir arī vokatīva kā locījumu paradigmas elementa statuss (tipoloģiskā aspektā diskusijas sk. Moro 2003; Daniel, Spencer 2009), jo vokatīvs atšķiras no citiem locījumiem – tam nav teikuma locekļa funkcijas, un tas ir norobežots no pārējiem teikuma vārdiem runas plūsmā ar pauzi, rakstītā tekstā ar pieturzīmēm. Tādējādi vokatīvs netiek uzskatīts par īstu locījumu (piem., Ahero et al. 1959, 388; Paegle 2003, 39; Smiltnece 2013, 355–356) – to paradigmā var arī neminēt, pietiek ar norādi, ka uzrunā lieto lietvārda bezgalotnes, nominatīva vai akuzatīva formu (piem., Nītiņa 1997, 203 un 2001, 14; sk. arī lietvārda deklināciju paradigmas Prauliņš 2012, 27–34). Šī vokatīva interpretācijas problēma rakstā netiks aplūkota (par to sk. plašāk Kalnača 1999; 2001; 2014, 25–34; 2017).

Valodas praksē nereti tiek diskutēts par to, kādas personvārdu u. c. vārdu gramatiskās formas īsti lietojamas uzrunas funkcijā, kuras no tām atzīstamas par pareizām, t. i., literārām, un kādā apkaimē. Šajās diskusijās iesaistās ne tikai valodnieki, bet ļoti bieži arī dažādu citu profesiju un interešu cilvēki, jo ikdienā daudziem nākas saskarties ar faktu, ka, autorizējoties vai sazinoties bankās, sociālo tīklu kontos, iepirkšanās portālos, lielveikalu karšu vietnēs u. tml., cilvēki tiek uzrunāti nominatīvā, pat ja vārdam iespējama vokatīva forma. Tas gan vairāk attiecināms uz 1., 2. un 3. deklinācijas vīriešu personvārdiem, kam visos gadījumos

iespējama vokatīva forma, ja vien vārds nav nelokāms (Skujiņa 1999, 52; Paegle, Kušķis 2002, 138–139), piem.:

- (7) a. 1. deklinācijā
*Aivars – Aivar!, Alberts – Albert!, Imant – Imant!, Ojārs – Ojār!,
 Kaspars – Kaspar!, Kristaps – Kristap!*
- b. 2. deklinācijā
*Jānis – Jāni!, Uldis – Uldi!, Juris – Juri!, Kārlis – Kārli!, Guntis –
 Gunti!, Visvaldis – Visvaldi!*
- c. 3. deklinācijā
Ingus – Ingu!, Zemgus – Zemgu!, Mikus – Miku!, Krišus – Krišu!

Raksturīgs vokatīva problēmas akcentējuma piemērs ir arī intervija ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas profesoru Latvijas Radio 1. programmā 2017. gada 17. maijā. Intervijai Latvijas Radio un Latvijas Televīzijas portāla „LSM.lv” publikācijā likts zīmīgs nosaukums (8a), savukārt rakstā citēts profesora kritizēts piemērs (8b) (sk. <https://www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/latviesu-valodas-profesors-nelietot-vokativu-ir-tizli.a236308/>):

- (8) a. *Latviešu valodas profesors: Nelietot vokatīvu ir tizli.*
 b. *Paklau, Aivars!*

Gan virsraksts, gan uzruna *Aivars!* norāda uz pēdējo gadu tendencēm latviešu valodā – vairīšanās no vokatīva tiem vīriešu personvārdiem, kam šī forma iespējama.

Līdzīga problēma risināta interneta domubiedru kopas sarakstē, kur tiek apspriests vīriešu personvārdu lietojums uzrunā (sk. <http://klab.lv/community/pajautaa/5213340.html>):

- (9) a. Jautā Maruta:
Kāpēc uzrunājot kādu personu, bieži tiek teikts nominatīvā, piemēram, „Jānis, es nepiekrītu tavam viedoklim”, „Normunds, manuprāt tu kļūdies” un tamlīdzīgi. T. i., uzrunājot nominatīvā, kas, cik man zināms, no latviešu valodas gramatikas likumiem nav īsti pareizi? Būtu jābūt vokatīvā. Man agrāk šķita, ka tā uzrunā cittautieši, jo viņiem ir grūtāk latviski pielietot locījumas, bet, tā ir šad tad ikdienā dzirdēts ka tepat cilvēki uzrunā viens otru, tā bieži raksta daudzi latviešu t. s. blogeri, sarunvalodā.
- b. Atbild Reptilja:
Vai tad uzrunā netiek izmantots vokatīvs nevis nominatīvs? Nominatīva lietošana ir nekorekta un nevietā, ja iet runa par uzrunu.
- c. Pievienojas Liene:
Cik man zināms, uzrunai lieto lietvārdu vokatīva formā.

Diskusija liecina, ka tās dalībnieku uztraukums ir pamatots – vīriešu personvārdu vokatīva formu uzrunā valodas lietotāji mēdz aizstāt ar nominatīvu, kas no latviešu valodas sistēmas un arī normēšanas viedokļa, protams, nav pareizi. Turklāt šāds uzrunas lietojums vērojams tieši latviešu kā dzimtās valodas runātāju tekstos, nevis, kā varētu gaidīt, cittautiešu runā. Vienlaikus diskusijas dalībnieki

apliecina labu latviešu valodas izjūtu un cieņu pret tās lietojumu, kā arī pienācīgas gramatikas zināšanas.

Savukārt par sieviešu personvārdu vokatīvu latviešu valodas lietošanas padomu emuāra „Vārdotājas piezīmes” autore Vārdotāja raksta *šādi* (sk. <http://vardotaja.blogspot.com/2011/01/valodas-kopsana.html>):

- (10) [..] *diži neciešu, ja mani kāds uzrunā nominatīvā. Mans vārds tomēr pieļauj vokatīva lietojumu – „Sveika, **Kristīn!**”, nevis „Sveika, **Kristīne!**”*

Tomēr par teikto emuāra lasītājas komentārā paustas šaubas:

- (11) Guna:

Vokatīvs man ir diezgan neskaidrs, jāatzīst. Vīriešu dzimtē – ok, protams, viss šķiet jēdzīgi. Bet sieviešu dzimtē – man nūdien šķiet, ka „Sveika, Kristīne” izklausās simt reižu labāk par „Sveika, Kristīn” (un kā vispār zināt, kuri vārdi pieļauj vokatīva lietojumu? noteikti esmu to mācījusies, bet nespēju vairs atcerēties). Es, šķiet, lietoju nominatīvu, jo man acīmredzot visu laiku likās, ka šeit nominatīvs sakrīt ar vokatīvu.

Vārdotāja atbild Gunai:

- (12) [..] *nepatika pret nominatīvu vokatīva vietā vairāk ir mana subjektīvā nepatika (neciešu, neciešu, neciešu, ja mani mēģina sasaukt nominatīvā!), jo ir jau taisnība, ka latviešu valodā vokatīvs daudzos gadījumos ir sakritis ar nominatīvu, līdz ar to lietotāji to pat vairs neizjūt kā nozīmīgu locījumu, jo visur var izlīdzēties ar N. Ja tā turpināsies, vispār paliksim bez vokatīva!*

Šī diskusija sieviešu personvārdu uzrunas formu sakarā izgaismo jau iepriekš rakstā minēto problēmu – valodas lietotāji apzinās, ka uzrunas formu, resp., vokatīva un nominatīva, lietojumā vērojamas neskaidrības un ka nominatīvs tiecas konkurēt ar vokatīvu, tomēr īstas atbildes, kurš locījums atkarībā no situācijas ir iederīgāks, nav, turklāt iespējama arī subjektīva formu izvēles interpretācija. Problēmu saasina tas, ka latviešu valodā sieviešu un vīriešu personvārdu uzrunas formu lietojums atšķiras. Dzintra Paegle un Jānis Kušķis (2002, 139) sieviešu personvārdu sakarā norāda: „Ja uzrunājam meiteni vai sievieti vārdā, tad parasti lieto vokatīvu, kas vienāds ar nominatīvu, – **Baiba, lasi teikumu! Ilze, turpini!** Ja sakām mīļāk – **Baibiņa, Ilzīte**, tad uzrunā šiem vārdiem nav galotnes – **Ilzī! Baibiņa!**” Tātad, uzrunājot sievietes, personvārdiem parastākas ir nominatīva, ne vokatīva formas (13), ja vien personvārdam nav deminutīva piedēkļu *-iņ-* vai *-īt-* (14). Nominatīva forma uzrunā tiek lietota arī 4. un 5. deklinācijas vīriešu personvārdiem:

- (13) a. 4. deklinācija

*Ieva – **Ieva!**, Aija – **Aija!**, Laima – **Laima!**, Iveta – **Iveta!**, Madara – **Madara!**, Sanita – **Sanita!***

*Uga – **Uga!**, Sturla – **Sturla!***

- b. 5. deklinācija

*Ilze – **Ilze!**, Liene – **Liene!**, Kate – **Kate!**, Luīze – **Luīze!**,*

*Agnese – **Agnese!**, Renāte – **Renāte!***

*Snorre – **Snorre!**, Ārne – **Ārne!***

- (14) a. 4. deklinācija

*Ieva – **Ieviņ!**, Laima – **Laimiņa – Laimiņ!**,*

*Iveta – **Ivetiņa – Ivetiņ!***

b. 5. deklinācija

*Ilze – Ilzīte – **Ilzīt!**, Liene – Lienīte – **Lienīt!**,*

*Agnese – Agnesīte – **Agnēsīt!***

Tomēr daļai sieviešu personvārdu iespējamās arī vokatīva formas, kas sastopamas neformālā saziņā, t. sk. sarunvalodā (15), un atrodamas dažādu posmu latviešu daiļliteratūrā (16)–(17):

- (15) a. *Pirms pirmā uznāciena [koncertā] es sev jautāju: “**Kristīn**, ko tu šeit dari?”* (Latvijas Avīze)
 b. ***Sintij**, izlasi vēlreiz to īso rakstu [...]* (www.nra.lv)
 c. *Paldies, **Egij**, nomierināji.* (www.precos.lv)
 d. ***Karlīn**, kas notiek!* (www.tvnet.lv)
- (16) a. *Vai dzirdi, **Ilz**?* (R., M. Kaudzītes)
 b. *Es tev, **Mad**, esmu vairāk reižu sacījis, ka lutinādama tu vārguli izaudzēsi!* (R., M. Kaudzītes)
 c. ***Lien**, kas tev ir? **Lien, Lien!*** (R. Blaumanis)
 d. *Ak **Iev, Iev**, kad tu zinātu, cik daudz tu zaudē!* (R. Blaumanis)
- (17) a. *„Viss iesākas prātā, **Iev**,” – Pāvils teica.* (I. Ābele, LVK2018)
 b. *Tas tev jāsaprot, **Ilz**. Un nepārmet man.* (I. Ābele, LVK2018)
 c. *[...] kālab tu, **Ann**, visu uztver tik traģiski?* (G. Repše, LVK2018)
 d. *Viss ir labi, **Elīn**, tev arī jāizguļas. Viss ir labi.* (L. Stumbre, LVK2018)

Tātad uzrunas formu jautājums nav tik vienkāršs, kā varbūt sākotnēji šķiet, jo latviešu valodā nebūt nav tā, ka visu deklināciju lietvārdiem, t. sk. personvārdiem, ir savas īpašas vokatīva formas. Uzrunājot cilvēku, mantotās, resp., t. s. īstās vokatīva formas nav vienādi pārstāvētas visās deklinācijās, turklāt variācijas iespējamās pat vienā deklinācijā – blakus īstajām vokatīva formām, dažkārt pat vienam un tam pašam vārdam vai tā atvasinājumam, iespējams arī nominatīvs vokatīva funkcijā, daļā deklināciju arī t. s. akuzatīva formas, sk. piemērus 2. un 3. tabulā.

Citiem vārdiem, latviešu valodas īpatnība ir tāda, ka tajā vienlaikus funkcionē gan morfoloģiskais (resp. mantotās vokatīva formas), gan sintaktiskais vokatīvs (resp. nominatīva un akuzatīva formas vokatīva funkcijā) (plašāk sk. Holvoet 2012; Kalnača 2017).

Tas, ka uzrunas formas un to lietojums latviešu valodā daļēji palicis ārpus normatīva apraksta, varētu būt skaidrojams ar vokatīva uzskatīšanu par neīstu un tātad mazsvarīgu locījumu. Tas gan nav tikai latviešu valodniecībā vien sastopams fakts. Vokatīvs, tā semantika un attieksmes ar citiem locījumiem (parasti nominatīvu vai akuzatīvu) pētnieku nopietnāku ievērību sācis iegūt tikai pēdējā laikā (piem., Parrot 2010; Daniel, Spencer 2009; Hill 2013, 2014).

Daļā latviešu gramatiku neatradīsim, piem., pat pieminētas 1., 4., 5. deklinācijas lietvārdu uzrunas formas ar *-u*, kas izplatītas runātā valodā. Izņēmums te ir Jāņa Endzelīna „Latviešu valodas gramatika” (1951, 399–400), kā arī Alfrēda Gātera „Lettische Syntax. Die Dainas” (1993, 157–158), kur šāda tipa formas aplūkotas tuvāk, minot arī to iespējamo cilmi (sk. arī Kalnača 2014, 26; 2017). Mūsdienīgu latviešu valodā tās uzskatāmas par sarunvalodas formām, kas tiek lietotas, uzrunājot labi pazīstamus cilvēkus – tuviniekus, tuvus draugus u. tml.,

taču tās nav stilistiski pazeminātas. Līdzīgi latviešu valodā vērtējami arī daļa citu uzrunas variāciju lietojumi.

Viens no retajiem avotiem, kur runāts par uzrunas resp. vokatīva formu normatīvu lietošanu, ir Valentīnas Skujiņas (1999, 52) grāmata „Latviešu valoda lietišķajos rakstos”:

„Par rakstītāja kultūras līmeni liecina [...] arī pareizi lietota uzrunas locījuma, t. i., vokatīva, gramatiskā forma. Daudzās valodās īpaša uzrunas locījuma nemaz nav, tāpēc vokatīva formas izvēlē neskaidrības rodas arī latviešu valodā [...] Latviešu valodā vīriešu dzimtes vārdiem un uzvārdiem vokatīvā ir īpaša forma, kas atšķiras no jebkura cita locījuma. Sieviešu dzimtes vārdiem un uzvārdiem vokatīva forma oficiālajā lietojumā ir tāda pati kā nominatīvā.”

Turpat tālāk V. Skujiņa raksta (1999, 53): „Nepareizi ir uzrunā 1., 2. un 3. deklinācijas vārdu un uzvārdu lietot nominatīvā: „Kārlis Auškāps!”, „Ingus Innus!””

Līdzīgu viedokli pauž arī Dz. Paegle un J. Kušķis (2002, 138), akcentējot, ka šāds nominatīva lietojums vokatīva vietā ir nevēlama krievu valodas ietekme.

Tā kā lietišķie raksti pārstāv oficiālu un tātad neitrālu valodas paveidu, resp., stilu, tad jāatzīst, ka V. Skujiņas grāmatā skaidri fiksēts uzrunā lietojamo formu normatīvs. Proti, neitrālā jeb oficiālā saziņā uzrunā vīriešu dzimtē lietojamas personvārdu vokatīva formas, sieviešu dzimtē – nominatīva formas. Uzrunā nav pareizi lietot vīriešu dzimtes personvārdus nominatīvā. Citas personvārdu uzrunas formu variācijas netiek pieminētas, taču netieši var secināt, ka tās būtu attiecināmas uz sarunvalodu un nav uzskatāmas par nepareizām.

Apkopojot 1.–5. deklinācijas personvārdu lietojumu uzrunā normatīvā aspektā, izveidojas šāda sistēma (sk. 2. tabulu):

Deklinācija	Locījums	Galotne	Piemērs	Neitrāls / oficiāls lietojums	Sarunvalodas / neoficiāls lietojums
1.	VOC	-ø	<i>Ivar!, Tom!, Klāv!, Ojār!</i>	+	+
	ACC	-u	<i>Klāvu!, Ojāru!, Ainaru!</i>		+
2.	VOC	-i	<i>Jāni!, Kārlī!, Pēteri!, Visvaldi!</i>	+	+
		-ø	Personvārdiem, kam NOM ir vismaz 3 zilbes: <i>Pēter!, Visvald!, Laimon!</i>		+
3.	VOC	-u	<i>Zemgu!, Ingu!, Miku!</i>	+	+
4.	VOC	-ø	<i>Iev!, Ann!, Jolant!, Katrīn!</i>		+
	NOM	-a	<i>Ieva!, Anna!, Jolanta!, Katrīna! Uga! (M), Sturla! (M)</i>	+	+
	ACC	-u	<i>Ievu!, Annu!</i>		+
5.	VOC	-ø	<i>Ilz!, Lien!, Kristīn!, Renāt!</i>		+
	NOM	-e	<i>Ilze!, Liene!, Kristīne!, Renāte! Snorre! (M), Ārne! (M)</i>	+	+
	ACC	-u	<i>Ilžu!, Lieņu!</i>		+

2. tabula. Personvārdu uzrunas formu normatīvs pārskats

Savukārt 1., 2., 4. un 5. deklinācijas sugas vārdiem, kuri tiek izmantoti cilvēka uzrunāšanā, vokatīva vai nominatīva formas lietojums nav tik sistēmisks, tas var atšķirties pat vienas deklinācijas vārdu starpā (sk. 3. tabulu):

Deklinācija	Locījums	Galotne	Piemērs	Neitrāls / oficiāls lietojums	Sarunvalodas / neoficiāls lietojums
1.	VOC	-ø	<i>zēn!, brālēn!, mazdēl!, krustdēl!, vectēv!, krusttēv!, ceļavīr!, tēv!, vīr!, jaunskung!</i>	+	+
	NOM	-s	<i>dēls!, draugs!, kungs!, tēvs!, vīrs!, jaunskung!</i>	+	+
2.	VOC	-i	<i>brāli!, tēti!, tēvoc!</i>	+	+
		-ø	<i>brāl!, tēt!, tēvoc!</i>		+
4.	VOC	-ø	<i>mās!, meit!, māšīc!, mazmeit!, krustmeit!, mamm!</i>	+	+
	NOM	-a	<i>māsa!, meita!, māšīca!, mazmeita!, krustmeita!, mamma! puika! (M)</i>	+	+
	ACC	-u	<i>mammu!</i>		+
5.	VOC	-ø	<i>māt!, vecomāt!, krustmāt!, jaunkundz!</i>	+	+
	NOM	-e	<i>kundze!, māte!, jaunkundze!</i>	+	+

3. tabula. Uz cilvēku attiecināmu sugas vārdu uzrunas formu normatīvs pārskats

Lietvārdiem, kas atvasināti ar deminutīva piedēkļiem *-iņ-*, *-īt-*, arī *-ēn-*, *-ul-*, *-uk-*, uzrunā parasti lieto vokatīva formu – gan personvārdiem (18), gan jebkuram citam vārdam, kas nosauc cilvēku (19):

- (18) a. *Aivariņš – Aivariņ!, Ieviņa – Ieviņ!*
 b. *Jānītis – Jānīti! (arī Jānīt!), Ilzīte – Ilzīt!*
 c. *Kārlēns – Kārlēn!, Ausma – Ausmēns – Ausmēn!*
 d. *Krišs – Krišulis – Krišuli!, Aija – Aijulis – Aijuli!*
 e. *Pičuks – Pičuk!, Ilžuks – Ilžuk!*
- (19) a. *vīriņš – vīriņ!, māsiņa – māsiņ!*
 b. *brālītis – brālīti! (arī brālīt!), draudzenīte – draudzenīt!*
 c. *puisēns – puisēn!, meitēns – meitēn!*
 d. *māsa – māšulis – māšuli!*
 e. *brāļuks – brāļuk!, māšuks – māšuk!*

Lietvārdiem, kas, piem., atvasināti ar piedēkļiem *-ēj-*, *-āj-*, *-tāj-*, *-niek-*, *-iet-*, *-ul-*, *-iķ-*, *-l-* un nosauc cilvēku (*nomina agentis*, bet var būt arī citi cilvēku raksturojoši lietvārdi), uzrunā vīriešu dzimtē lieto vokatīva formu, savukārt sieviešu dzimtē iespējams gan vokatīvs, gan nominatīvs:

- (20) a. *pārdevējs – pārdevēj!, pārdevēja – pārdevēj!*
 b. *ēdājs – ēdāj!, ēdāja – ēdāj!*

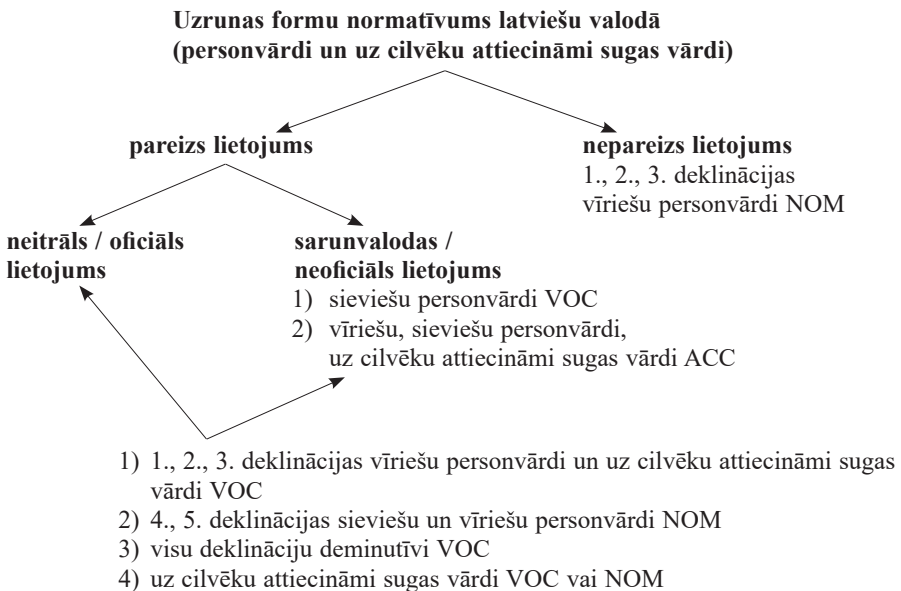
- c. *skolotājs – skolotāj!, skolotāja – skolotāj!*
- d. *saimnieks – saimniek!, saimniece – saimniec!*
- e. *tautietis – tautieti!, tautiete – tautiete!*
- f. *mīlulis – mīluli!, mīlule – mīlule!*
- g. *gudriķis – gudriķi!, gudriķe – gudriķe!*
- h. *zaglis – zagli!, zagle – zagle!*

Uzrunas locījumu normēšanas sakarā vērtējumu *pareizs / nepareizs* var attiecināt tikai uz 1., 2. un 3. deklinācijas vīriešu personvārdiem, kam uzrunā vienīgais pareizais locījums ir vokatīvs. Visos pārējos gadījumos izmantojams kritērijs *iederīgs / neiederīgs*. Proti, sieviešu personvārdiem oficiālā lietojumā iederīgāks ir nominatīvs, sarunvalodā u.c. neoficiālos gadījumos sastopams arī vokatīvs. Neviens no locījumiem nav „pareizāks” par otru, jo pareizi ir abi, taču viena vai otra locījuma lietojums saistīts ar saziņas situāciju un valodas paveidu.

Uz cilvēku attiecināmu abu dzimšu lietvārdu uzrunā svārstās vokatīvs un nominatīvs, dažkārt pat vienam un tam pašam vārdam – te sistēmiska normēšana nav iespējama, taču svarīgs ir konteksts, kādā uzruna tiek lietota. Izņēmums ir lietvārda deminutīvi, kam uzrunā abās dzimtēs parasti tiek lietots vokatīvs. Citiem atvasinātiem lietvārdiem, kas nosauc cilvēku, uzrunā neatkarīgi no deklinācijas vīriešu dzimtē ir vokatīvs, kamēr sieviešu dzimtē – var būt gan nominatīvs, gan vokatīvs.

Vokatīva un akuzatīva formu paralēlisms iespējams tikai cilvēka nosaukumos un personvārdos galvenokārt 1. un 4. deklinācijas lietvārdiem, atsevišķos gadījumos arī 2. vai 5. deklinācijā neformālā saziņā – parasti ģimenē, tuvu radnieku vai draugu starpā.

Visu iepriekš minēto var apkopot šādā shēmā:

2. shēma. Uzrunas formu normatīvs lietojums latviešu valodā

Raksta noslēgumā par studentu pētījumiem latviešu valodas uzrunas formu funkcionēšanā. Ļoti interesantus atzinumus uzrunas formu lietojuma analizē sniegusi Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Baltu filoloģijas bakalaura programmas absolvente Lāsma Tumova 2016. gadā izstrādātajā un aizstāvētajā bakalaura darbā „Vokatīva lietojums mūsdienu latviešu valodā”. Pētījuma gaitā tika izveidota tīmekļa aptauja, kurā respondentiem tika piedāvāts vērtēt dažādas personvārdu un radniecības nosaukumu uzrunas formas, t.sk. deminutīvus, 4 vecuma grupās: 15–25 gadi, 26–35 gadi, 36–55 gadi, 56 un vairāk gadu. Tika saņemta 141 anketa galvenokārt no respondentiem Rīgas un Ludzas reģionā. Rezultāti bija pārsteidzoši tai ziņā, ka iezīmējās formu izvēles saikne ar vecuma grupu un dzimumu, kā arī dzimto novadu un izloksni. Ilustrācijai minēsim divus bakalaura darba secinājumus (Tumova 2016, 43–44).

Pirmkārt, vīrieši, neatkarīgi no piederības kādai noteiktai vecuma grupai, ikdienas saziņā, uzrunājot jebkuru personu vārdā, biežāk lieto lietvārdu nominatīvā. Vecuma grupā no 15 līdz 25 gadiem vīrieši nominatīvā biežāk lieto vārdus *Mamma!*, *Lāsma!*. Vecuma grupā no 26 līdz 35 gadiem vīrieši nominatīvā biežāk lieto *Vectēvs!*, *Māsa!*, *Vecmamma!*. Vecuma grupā no 36 līdz 55 gadiem vīrieši nominatīvā biežāk lieto *Tēvs!*, *Uldis!*, *Brālis!*, *Lāsma!*. Vecuma grupā no 56 gadiem vīrieši nominatīvā biežāk lieto *Uldis!*, *Māsa!*, *Tēvs!*.

Otrkārt, Ludzas reģionā, t. i., Latgalē, ja personvārds ir 1. vai 4. deklinācijas lietvārds, tad paralēli literārās valodas vokatīva formai tiek izmantots uzrunas variants ar *-u* (21a). Šāds vokatīva formas paralēlisms vērojams arī tad, ja lietvārds nav personvārds, bet nosauc radniecību (22b):

- (21) a. *Lāsmu!*
b. *mammu!*

Lāsmas Tumovas bakalaura darba dati liek domāt, ka par galvenajiem „vaininiekiem” nepareizo uzrunas formu lietošanā būtu uzskatāmi vīrieši. Vai tas tā tiešām ir, būtu nepieciešami plašāki pētījumi, turklāt nevar izslēgt arī citu valodu ietekmi. Taču par galotni *-u* kā Latgales īpatnību piekrist īsti negribētos, jo tā ir izplatīta latviešu sarunvalodā kopumā.

Secinājumi

Latviešu valodas uzrunas formu daudzveidība rada problēmas gan valodas lietotājiem, gan gramatiku rakstītājiem. Lai gan gramatiskās sistēmas aprakstos dažādas uzrunas formu variācijas tiek fiksētas (galvenokārt vokatīva un nominatīva paralēlisma sakarā), līdz šim trūcis izvērstā vērtējuma, vai visi šie gadījumi uzlūkojami par stilistiski un normatīvi līdzvērtīgiem.

Rakstā aplūkotās personvārdu un uz cilvēku attiecināmu sugas vārdu uzrunas formu variācijas apliecina faktu, ka šo gadījumu normēšanā nevar kā vienīgo kritēriju izmantot vērtējumu *pareizs / nepareizs*, liela loma ir arī kritērijam *iederīgs / neiederīgs*. Latviešu valodā par nepareizu uzskatāms nominatīvs 1., 2., 3. deklinācijas vīriešu personvārdu uzrunā, kur jābūt vokatīvam. Visi pārējie uzrunas formu variāciju gadījumi uzskatāmi par pareiziem, taču ne visi ir iederīgi neitrālā vai oficiālā saziņā. Piemēram, sieviešu personvārdu vokatīva formas iederīgākas ir sarunvalodā, kamēr lietīškos u. c. oficiālos tekstos uzrunā piemērotāks būs nominatīvs.

Tā kā uzrunas formu daudzveidība valodas lietotājos rada apjukumu un raisa diskusijas, latviešu valodas gramatikās būtu ļoti svarīgi akcentēt personvārdu, to deminutīvu un uz cilvēku attiecināmu sugas vārdu uzrunas lietojumu normatīvā aspektā – kuros gadījumos pareizs un iederīgs ir vokatīvs, kuros – nominatīvs vai, retāk, arī akuzatīvs. Lietvārda vokatīva formu apraksts noteikti būtu sākamams ar personvārdiem un lietvārdiem, kas nosauc cilvēku, ne dzīvnieku, augu vai dažādu priekšmetu vokatīva formām. Saziņas procesā vissvarīgākā ir cilvēka uzruna, lai pievērstu viņa uzmanību, tāpēc šo vārdu vokatīva u. c. uzrunas formām gramatikā būtu pievērsama galvenā uzmanība.

Latviešu valodā arī vērojams, ka vokatīva formu lietojums ir stabils 1., 2., 3. deklinācijas vīriešu personvārdiem, kā arī dažādiem uz cilvēku attiecināmiem vārdiem, t. sk. deminutīviem vīriešu dzimtē, kaut arī ir virkne izņēmumu un svārstīgu gadījumu. Savukārt sieviešu personvārdiem un uz sievietēm attiecināmiem sugas vārdiem uzrunā dominē nominatīvs, lai gan iespējams arī vokatīvs. Taču vokatīva / nominatīva svārstību ir daudz vairāk nekā vīriešu dzimtes lietvārdiem. Tas liecina, ka vokatīva formu lietojums un paralēlisms ar nominatīvu latviešu valodā ir turpmāk pētāms jautājumu loks, turklāt ne tikai izolētiem vārdiem, bet arī uzrunas vārdkopās dažādos valodas paveidos.

Saīsinājumi

ACC	akuzatīvs
M	vīriešu dzimte
NOM	nominatīvs
PL	daudzskaitlis
SG	vienskaitlis
VOC	vokatīvs

Avoti

1. Blaumanis, Rūdolfis. 1958. *Kopoti raksti*. 4. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
2. Gulbis, Harijs. 1983. *Doņuleja*. Rīga: Liesma.
3. Kaudzīte, Reinis, Kaudzīte, Matīss. 1964. *Mērnīeku laiki*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
4. *Latvijas Avīze* (laikraksts)
5. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss LVK2018*. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/id/LVK2018>
6. www.draugiem.lv (tīmekļa sociālās saziņas vietne)
7. www.facebook.com (tīmekļa sociālās saziņas vietne)
8. www.klab.lv (tīmekļa dienasgrāmatu vietne)
9. www.lsm.lv (Latvijas sabiedrisko mediju portāls)
10. www.nra.lv (tīmekļa laikraksts)
11. www.precos.lv (tīmekļa žurnāls)
12. www.satori.lv (tīmekļa žurnāls)
13. www.tvnet.lv (ziņu portāls)
14. www.twitter.com (tīmekļa mikroblogošanas vietne)
15. www.vardotaja.blogspot.com (emuārs)

Literatūra

1. Ahero, Antonija et al. 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
2. Baerman, Matthew. 2009. Case syncretism. *The Oxford handbook of case*. Malchukov, Andrej, Spencer, Andrew (eds.). Oxford: Oxford University Press, 219–230.
3. Blake, Barry. J. 1997. *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ceplīte, Brigita, Ceplītis, Laimdots. 1991. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne.
5. Daniel, Michael, Spencer, Andrew. 2011. The vocative – an outlier case. *The Oxford handbook of case*. Malchukov, Andrej, Spencer, Andrew (eds.). Oxford: Oxford University Press, 626–634.
6. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
7. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
8. Gāters, Alfrēds. 1993. *Lettische Syntax. Die Dainas*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
9. Hill, Virginia. 2013. Features and strategies: the internal syntax of vocative phrases. *Vocatives! Addressing between system and performance*. Noel, Patrizia, Sonnenhauser, Barbara, Aziz, Hanna (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 79–102.
10. Hill, Virginia. 2014. *Vocatives: how syntax meets with pragmatics*. Leiden: Brill.
11. Holvoet, Axel. 2012. Vocative agreement in Latvian and the principle of morphology-free syntax. *Baltic Linguistics*. 3, 43–64.
12. Kalme, Vilma, Smiltiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas morfoloģija un vārdarināšana*, Liepāja: LiePA.
13. Kalnača, Andra. 1999. Lietvārda locījuma formu paradigmātika latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 3, 81–97.
14. Kalnača, Andra. 2000. Opozīcija *dzīvs / nedzīvs* mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 6, 178–187.
15. Kalnača, Andra. 2001. Vokatīvs un lietvārda locījuma formu konkurence latviešu valodā. *Acta Baltica 2001*. Kaunas: Aesti, 41–47.
16. Kalnača, Andra. 2014. *A typological perspective on Latvian grammar*. Warsaw / Berlin: De Gruyter Open.
17. Kalnača, Andra. 2017. Uzruna, vokatīvs, nominatīvs un akuzatīvs. *Valoda: nozīme un forma*. 8. *Gramatiskās un leksiskās sistēmas variatīvums*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 79–90.
18. Moro, Andrea. 2003. Notes on vocative case. A case study in clause structure. *Romance languages and linguistic theory 2001*. Quer, Joseph, Scoretti, Mauro, Sleeman, Petra, Verheugd, Els (eds.). Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 247–261.
19. Nītiņa, Daina. 1997. Dažas piezīmes par morfoloģijas jautājumiem. *Savai valodai*. Blinkena, Aina (red.). Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 201–217.
20. Nītiņa, Daina. 2001. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apraksts)*. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte.
21. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.

22. Paegle, Dzintra, Kušķis, Jānis. 2002. *Kā latvietis runā...* Rīga: Zvaigzne ABC.
23. Parrot, Lilian A. 2010. Vocatives and other direct address forms: a contrastive study. *Russian in Contrast. Oslo Studies in Language*. Grønn, Atle, Marijanovic, Irena (eds.). 2(1), 211–229.
24. Prauliņš, Dace. 2012. *Latvian. An essential grammar*. London and New York: Routledge.
25. Skujiņa, Valentīna. 1999. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC.
26. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
27. Smiltnece, Gunta. 2013. Lietvārds (substantīvs). *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, Juris, Nītiņa, Daina (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 324–379.
28. Tumova, Lāsma. 2016. *Vokātīva lietojums mūsdienu latviešu valodā*. Bakalaura darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.

Summary

There is a great variety of forms of address in Latvian. Vocative, nominative, and even accusative is used both for female and male personal names, and generic nouns naming a person (e. g., *tēvs* ‘father’, *brālis* ‘brother’, *māte* ‘mother’, *māsa* ‘sister’), as well as diminutives. Although this diversity is at least partially reflected in Latvian grammar, so far there has been a lack of analysis of the standardization of this variety of forms of address. However, this is very important for language users, because in everyday life we address each other by our names, surnames, kinship, profession or position, as well as by the name of social status, not only in spoken but also in written texts. Sometimes a nominative is used instead of vocative for male personal names while a vocative is used instead of more suitable nominative for female personal names in the official communication.

The article considers the issues mentioned above, reviewing the description of the forms of address in Latvian grammar, and the standardization of these forms. The review is based on the analysis of male and female personal names, and generic nouns naming a person.

Keywords: address; vocative; nominative; accusative; animateness; diminutive; language standardization.